

מוכנים לרדת אל השאול כדי להציל את האנושיות, אנושיות שהיתה בסכנת שלילה קיומית. נותץ אמון האדם בעולם, קודם במכה אנושה ואחר כך בהיעדר יד עוזרת (1). מצאנו את עצמנו על סף קץ "הרוח האנושית", כשעמדנו ככלי ריק מול הגיונה של מערכת השנאה וההשמדה. וכדי לא לחוות את תבוסתה של הרוח, שאולי חוונו ולו רק לשבריר של שנייה בפליאה גדולה בשל מה שהתגלה מול עינינו, נעשינו אורפה, "ישות נפרדת שמהותה שימור החיים בכל מצב ובכל מחיר" (2, עמ' 49*).

מדובר בדחף חיים, דחף של חיות, המתעורר אל מול או מתוך אימה שאין לה שיעור, כשהחוץ כשל וכאשר אפסה כל תקווה (3). דחף חיים זה, מתברר, אינו שייך רק לקורבן הזוועה או הנידון למוות נפשי, הוא מתעורר גם אצל מי שבדמותו של אורפיאוס מגיע להציל: המטפלת שחשה דחיפות לצאת לפעולה. לא רק את קורבנות הזוועה ביקשנו להציל, אלא גם את עצמנו מהדיעה על אודות קץ האנושיות. כדי לשמר את אמונתנו באדם ובדרכו, התמסרנו בכל מאודנו, סיכנו את עצמנו, ואף היינו נכונים לאבד את אחיזתנו במציאות הידועה והמוכרת. זה מה שאירע לנו.

מאמץ ההצלה האורפיאי בנפש התבטא באותם ימים ראשית כול בפעולה אקטיבית, שהיא כשלעצמה חריגה מהמוכר (והרצוי) עבור רבים מבינינו. הפעולות כללו ארגון כוחות של הצלה נפשית, יציאה מחדר הטיפולים למרחבים שהיו עד אותו הרגע כלל לא ראויים למעשה הטיפול, שינוי לוח הזמנים הנוקשה, והסתגלות למצבים שאף פעם לא התכוננו אליהם.

אלה – שעבודה עם נפגעי טראומה היתה חלק מהותי מחייהם המקצועיים – נתנו הרצאות וקורסי בזק כדי ללמד את התורה על רגל אחת, בשונה ממה שדבקנו בו בעבר. ניסינו לתת מילים, להעניק משמעות, לתת מענה, ובעיקר לא לחוות חוסר אוניס. אולם אורפה היא כוח הישרדות ולא כוח חיים, וכוחה של אורפה הולך ודל אם איננה חוברת לרוח האדם. משהו נוסף היה צריך לקרות מעבר למסע הצלה אורפיאי זה כדי לפגוש את מי שעולמו חרב.

כשרעיו של איוב הגיעו לנחמו על גודל שברו, הם התקשו לזהותו. במקום לדבר הם ישבו לצידו שותקים שבעה ימים "וַאֲיִדְבָּר אֱלֹהִי דְבָרָא בְּרָאִי פִּרְגָּל הַקָּאב מְאֹד" (איוב פרק ב' י"ג). אך כאשר איוב השמיע את יגונו וקילל את יום היוולדו, השיבו לדבריו לפי לוגיקת העבר, בשפה מעולם האתמול של איוב שקדם לאסון שפקד אותו. לא פלא שאיוב מֵאֵן לְהִנָּחַם ואף חש נבגד וננטש על-ידי רעיו. אין מקום לניסוחי עבר כשפוגשים אדם בשיברונו. השפה שהיתה משותפת איננה תקפה במציאות בה האמון בעולם קרס.

שלוש הסקירות במדור ביקורת ספרים הפעם מאוד שונות. נראה לי ששונותן הגדולה נותנת ביטוי לגודל תחושות השבר, המשבר, האובדן, המהומה והטלטלות שאנו נתונים בהן, כשמצד אחד מתקיימים המאבק ההרואי והמאמצים להתמודדות והצלה נפשית שמכתיבה הטראומה האיומה בחיינו, ומצד אחר חיפוש אחרי הצלה נפשית-אישית בכתיבה על יחסים וגעגועים אישיים, ובכתיבה על חקר תעלומות ההיסטוריה והתפתחות המין האנושי.

(דומני שההרגשה שדבר זה הוא מעבר למקרי מתחזקת כששני הספרים בנושאים האישיים במדור הפעם "י" כמו ים" ו"עגורים" עוסקים ברילוקיישן, ושם הבעל בשני הספרים הוא 'עמית'). בתקווה לימים טובים יותר ושהחטופים יהיו איתנו, ושנוכל לקרוא בנפש שקטה יותר.

עפרה אשל, עורכת המדור

בעז שלגי ושרון זירביימן (עורכים)

מבין השברים: טראומה, התמודדות ותקווה

מושב בן-שמן: מודן הוצאה לאור/פסיכה ספרייה פסיכולוגית, בשיתוף עם מכון מפרשים לחקר והוראת הפסיכותרפיה במכללה האקדמית תל-אביב-יפו, 2025, 386 עמ'.

להיות במרווחים, בין השברים

ד"ר צביה זליגמן¹

איך מטפלים כשהמציאות קורסת? לא יכולנו לחשוב על זה. לא יכולנו לחשוב את זה. לא יכולנו לחשוב, אלא רק לעשות. במשך שעות, ימים, שבועות וחודשים פעלנו. היינו באָמוק, במציאות טרופה שבה התערבבו החיים והמוות. היינו חיים. היינו מתים. מי היינו? שליחים נואשים, מצילים כל יכולים, או ניצולים הנסים על נפשם?

"מבין השברים" הוא קודם כול עדות לאותם ימים. בעזרתו אפשר להתחיל ולחשוב את מה שלא אפשרי היה עד כה. אל מול האימה דומה שנתגלו בנו כוחות אורפאיים ונמצאנו

* המושג מיוחס אומנם לפרנצי, אך הגתה אותו אליזבת סוורן המטופלת שלו, שהיתה בעצמה מטפלת ומחברת של כמה ספרים שבהם פרשה את משנתה הטיפולית.

¹ מרכז לטם לטיפול בטראומה מינית, המערך הפסיכיאטרי ב"ח איכילוב. zivvaz@tlvmc.gov.il

בכל מפגש מארג עדין של הבנה והכלה שאיפשר "להמשיך בעבודתנו מתוך תחושת שייכות וחיבור עמוק למשימה המשותפת" (עמוד 23).

הספר "מבין השברים" ממשיך במפעל זה ומוציא לאור את הידע שנצבר, החשיבה המגוונת והכלים הטיפוליים שהוצעו במסגרת המפגשים. הספר עצמו הוא גילום מאמץ אדיר של קהילה המבקשת להכיר ולחוות את הטראומה הקולקטיבית, שאנו חווים בישראל מאז השבעה באוקטובר 2023 והמלחמה שנמשכת מאז, קהילה הנחושה להפוך את הבלתי נסבל לבעל משמעות. "מבין השברים" מציג מארג של קולות החותרים לחבר מחדש את יכולת החשיבה ולשקם את האנושיות.

אף פרק מבין שבעה-עשר פרקי הספר אינו דומה למשנהו, לא באופן כתיבתו, בנקודת המבט של כותבו, או בגישה לחומרים הללו. גם הפרדיגמות שעליהן מבוססים הטענות, שונות, כמו גם האוכלוסייה שבמוקד הדיון, ואולי אף כוונות המחברים. בעוד שחלקים בספר נכתבו בשפה פסיכואנליטית, אחרים משקפים תפישה קוגניטיבית-התנהגותית, אינטגרטיבית או מערכתית. קבוצות שונות, בגילים שונים – ילדים, מבוגרים וקשישים – זוכות להתייחסות מיוחדת, בעיקר אלה שנפגעו ישירות: פצועי מלחמה ובני משפחותיהם, משפחות הנרצחים והחללים, משפחות החטופים, המפונים מבתיים לתקופות ארוכות, אך גם נפגעים משניים כמו חיי הזוגיות וילדים החשופים לאירועי המלחמה.

כותבי הפרקים, כל אחד או אחת בדרכו, מתאימים את הידע שעליו מסתמכים לנסיבות ההווה, ומציעים מודל טיפולי המבוסס על התאמות אלו. במובן זה הספר משקף את הרוח האינטגרטיבית של "מכון מפרשים" ושל ד"ר שרון זיו-ביימן העומדת בראשו. יש ערך רב במיצג פוליפוני כזה כשבמערך הקולות שמתגבש אין קו אחיד.

שלגי מציע לנו להתייחס לספר כאל ניסיון של הכותבים לחפש אחר תשובה לשלוש השאלות שהציב עמנואל קאנט בפני בני אדם: מה אני יכול לדעת? מה אני רשאי לעשות? למה אני יכול לקוות. שאלות אלו קיבלו משנה תוקף בשנה האחרונה, מעיר שלגי, ובכך הוא פורש את התשתית האתית של הפרויקט כולו:

"מה הידע שאיתו אפשר לגשת, שאותו אפשר לגבש, העומד לרשותנו בבואנו לעזור לכל אותם אנשים שנפגעו מהטראומות הקשות? כיצד נהפוך ידע זה לדרכי פעולה, להושטת עזרה, למרכזי למידה, הכשרה וטיפול? והאם מתוך כך, אנחנו רשאים לקוות? לקוות שנוכל להתאושש, למצוא נקודות של אור בתוך האפלה האופפת אותנו ולבנות בית מבין ההריסות והשברים" (עמ' 10).

שאלות יסוד אלו טומנות בחובן שישה עקרונות פעולה שגיבשו זיו-ביימן וגוברין, המהווים את הבסיס לעבודתם של אנשי בריאות הנפש בעת הזאת. אותם עקרונות משתקפים בכתיבתם של מחברי הפרקים: התייצבות מחויבת, תחושת

באיזו שפה כן אפשר היה לפגוש אדם בשיברונו? "איפה בכלל מתחילים?" שב ושואל ד"ר בעז שלגי בפתח הדברים של "מבין השברים". "את פתח לו" אומר בעל ההגדה מול מי שאינו יודע לשאול. אחרי השבעה באוקטובר כלל לא היה ברור איך פותחים, כאשר הברית בין אדם לאדם הופרה והשפה המשותפת לא מדברת אותנו יותר ואינה יכולה לתת ביטוי למציאות שנוצרה. יש סכנה שהשפה של פעם תשטש את מה שקרה. שכן לנוכח הזוועה והסבל העצום המילים שהשתמשו בהן לא יחלצו אותנו מהשאלו וגם לא יושיעו אותנו מהשבר. אל לנו להסתמך על נוסחאות קיימות כדי ללכוד חוויה שבעיקרה איננה מנוסחת. אין בהן כדי לארגן מחדש את המציאות. במרווח בין תיאוריה לממשות יש אומנם פער שלא ניתן לרדוקציה, אך במקרה הזה מדובר בעיוות הווייטי: הממשי אינו ניתן לייצוג.

"כל כך כל כך קשה להתחיל", מקונן שלגי. כל כך קשה, אך נוכחנו "שאינן ברירה, ושחייבים להתחיל" (עמ' 10). שכן, כשהדברים מתפרקים ואין במה להיאחז, צריך להתחיל ממקום כלשהו. מצד אחד אין להתבסס על הישן. נהפוך הוא, כדי לפגוש את האדם הסובל היה עלינו להשתחרר ממה שידענו. אך מצד שני, כל התחלה נובעת בהכרח מהמוכר והידוע. אין דרך אחרת. משם אפשר להמשיך ולנטוש את שפת העבר, ולתת מילים, להגות מחשבות, לייצר משמעויות התואמות את מצב השבר. ההכרה שלנו במתח הזה – בהכרח להרפות מידעיותנו ובהישענות שלנו עליהן כדי לטפל – היא שעמדה לנו כדי שהניצולים לא ייפלו לגמרי לתהום, וכדי שגם אנחנו לא ניפול. גם אם זה לא הציל נפשות מנפילה, כפי שמניסיון קרה לא פעם, היה ערך רב בניסיון הבלתי פוסק הזה לחפש דרך כלשהי אל המטופלים. ואולי דווקא ההתפרקות החוזרת מידעיותנו התגלתה כדרך הטובה להיות עם מי שסובל ולפגוש את פניו (4).

"במצב שבו אין מילים... הדבר שצריך לעשות הוא ליצור מרחב של ידע, למידה, חזיון הנוכחות והשייכות לקהילת בריאות הנפש" (עמ' 22). בדרך זאת ד"ר שרון זיו-ביימן התחילה לפעול. היא ארגנה מייד בפרוץ המלחמה, יחד עם פרופ' ענר גוברין, סדרת מפגשים במסגרת מכון "מפרשים לחקר והוראות הפסיכותרפיה" מביה"ס למדעי ההתנהגות במכללה האקדמית תל-אביב-יפו. היו אלה מפגשים מקוונים, שהתקיימו ערב ערב, במשך כמה חודשים ובהמשך – בתדירות פחותה, שכללו הרצאות והדרכות בנושאים שעמדו בלב העשייה הטיפולית של אנשי בריאות הנפש באותה העת.

ההיענות ליוזמה היתה בהיקף שלא נודע עד כה. אלפי משתתפים ביקשו ללמוד, להבין, לרכוש כלים, ליטול חלק במאמץ ולא להיות לבד. כך נרקמה, לפי עדותו של גוברין, קהילה טיפולית והתהווה מרחב של נוכחות משותפת, מרחב "המאפשר להכיר במורכבות החוויה האנושית, להקשיב לניואנסים העדינים של ההתמודדות, לשהות בעמימות". מעבר ללמידה נוצר

אספתי מבין הפרקים את עיקרי הדברים הקשורים לנושא קריטי זה ואמנח חלק מהם כאן (ייסלח שלא אזכיר את הדברים בשם אומנם, משום שנאמרו בדרכים שונות על-ידי כותבים שונים):

1. נדרש קשר אנושי עמוק עם זולת כדי לקיים עבודה נפשית, עבודת עיבוד עם רישומיה של הטראומה, שנתרו גולמיים בנפש, מנותקים, ולכן מאיימים על שלמותה. אותו קשר אנושי נחוץ גם כדי לשאת את הכאב על מה שאבד ולכונן חיים חדשים עם השבר.

2. עלינו לחבור לכוחות הנפש של האדם, לחזק ולהרחיב אותם לצורך קיום תהליך העיבוד וההחלמה. עיקר החיבור הוא למשאבים שיקדמו את הוויסות, הן של העוררות המוגברת והן של דחף המוות שאיבד רסן.

3. יש לפגוש ולהכיר את מנגנוני ההישרדות של האדם. הם סייעו לו להימנע מכאב ולהתנתק ממה שקרה ואיפשרו לו להתמודד עם הסכנה ועם הזוועה. אך הם המונעים את החיבור הרגשי למה שעבר ולעיכול רישומי הטראומה.

4. הקשר הטיפולי, דרך תיקוף, השתתפות, וויסות הדדי, מהווה את המרחב שבו ישתקמו מערכות החשיבה והרגש שהותקפו ושותקו. מדובר בשיקום היכולת לחוות מיגוון רגשות ולהתבונן בהם, ולקיים קשר אנושי. מערכות אלו הכרחיות לחיבור למה שנותק לפני שנחוה או נחשב, וגם הכרחיות כדי להתאבל על מה שאבד.

5. עלינו להבין מה טראומתי בטראומה עבור המטופל שאיתנו, ולייצר עמו סיפור אישי שישמש כגשר בין עולמו הפנימי לבין מה שהתרחש במציאות. סיפור אישי כזה הוא לא רק נארטיב של מה שקרה, אלא מגלם בחובו את משמעות האירוע – הרגשית, האמונית והתודעתית.

6. בטיפול נפגוש לא רק את חוויות ההווה, אלא גם חוויות עבר מוקדמות שהתעוררו בזמן ההווה ונושאות כאב עצום שטרם עובד ומעצים את הסבל. עבודת העיבוד תשלב את טראומות ההווה והעבר, מכיוון שטראומות ההווה מקבלות לעתים קרובות את משמעותן מהעבר.

7. אין להניח שהעבודה הטיפולית תהיה מבוססת על ריפוי בדיבור, מאחר שלרישומים הטראומתיים אין בהכרח ייצוג. אין מילים לדבר אותם. הטראומתי לא יסופר, אלא יתגלם בפעולה בקשר הטיפולי.

8. המטפל הוא שותף פעיל בתהליך העיבוד. לכן הוא חשוף לתכנים ולהשפעה של הדף הטראומה ולקמה שחומרים אלה מעוררים בו. על המטפל להכיר ולהעניק משמעות לקמה שמתעורר בתוכו. זהו חלק בלתי נפרד מהעבודה הטיפולית.

9. עיבוד הטראומה מתבטא לא רק בשיקום הפונקציות שחרבו, או ביצירת משמעות אישית לזוועה. הוא גם כרוך בהכרה במה שאבד ובמה שהשתנה באופן עמוק יותר. ברבדים

שייכות, נדיבות ככוח מרפא, כוחה של הפעולה עצמה, נארטיב כציר מארגן ו"אחדות הניגודים", או חשיבותה של הדיאלקטיקה בזמני משבר. אתיקה זו מתבטאת בפרקי הספר דרך ניסיון הכותבים לשלב ידע קיים עם הידע שנוצר בזמן אמת ממפגש עם השברים. בזאת הם בוחנים מודלים מופרכים ומגבשים אותם מחדש. באמצעות המודלים המחודשים הם יוצרים דרכי פעולה, המאפשרים למטופלים לעבד את האובדן מבלי לאבד מגע עם הקיים, לפגוש את הטראומה ובר-בזמן לפתח חוסן, לקבל את השבר הנורא, אך גם להכיר בסיכוי לצמיחה ספונטנית.

הספר מלמד אותנו על העבודה עם טראומה וכמה חשובים המרווחים – הנשימות בין לבין – כדי להיות בשברים. העורכים מכוונים אותנו לוויסות רמת העוררות ומבקשים להשאיר אותנו "בחלון הסיבולת". כך נוכל להרגיש, לחשוב, ללמוד ולהתרחב – כל מה שהשתבש במתקפה הנוראה. האחדות בעיצוב הפיזי של הספר עוזרת לנשום. כל פרק נפתח בדף חלק, שבו מצוין שמו ושם המחבר או מחבריו. בדף העוקב מתחיל הפרק ב"פתיחה", הקדמה המחזירה אותנו לנקודת המוצא בשבעה באוקטובר ומכינה אותנו לקראת הבאות. לעתים פתיחה זאת היא אישית, לעתים היא גם כוללת דוגמה קלינית. לרוב יש התייחסות לשבעה באוקטובר כאירוע קולקטיבי.

אין זה משנה כמה פעמים במהלך הספר התייחסות זאת שבה וחוזרת, יש לה ערך בפני עצמה כנקודת ציון משותפת: מקום השבר שהוא גם נקודת ההתחלה. ואז, בסיום כל פתיחה מופיע סימן עצור, ארבעה כוכבים שכאילו אומרים לנו: כאן לנשום. ואז הפרק מתחיל מחדש. תורה בעל פה שהופכת לתורה שבכתב, תורה סדורה וכתובה היטב, שמצד אחד מנגישה ידע וניסיון, ומצד שני ניתן להרגיש דרכה את מה שאירע – מה שאירע לנו כחברה, לנפגעים הישירים ולכותבים עצמם.

מיותרת בעיני החלטת העורכים להדגיש את עיקרי הדברים בטקסט בעזרת גופן בולט, למרות הרצון הכן לעזור לקוראים להבין את הכתובים. שכן חוששני כי בהבלטת משפטי המפתח, ספר עשיר זה עלול להפוך למדריך לטיפול, במקום קובץ מאמרים המזמין חשיבה.

אופן עריכת הספר מעודד אותנו לתפוס את השונות של הפרקים כריבוי, ואת נקודות המבט השונות כמכלול. בזאת אנו חווים את ריבוי הקולות כשלם הגדול מסך חלקיו. המידע הספציפי המוצג בכל פרק ופרק הולך ומצטבר ומרכיב בסופו של דבר הבנה כוללת ואינטגרטיבית. ניתן להדגים זאת בנוגע לסוגייה העומדת בלב הטיפול בטראומה: מה נדרש כדי "לעבד את הטראומה" באופן שיאפשר לאדם שנפגע קשות ליצור חיים נפשיים בעלי טעם ומשמעות, גם במציאות שטרם שבה על כנה.

אלה מתפתחת מלאכת אבל על מה שנלקח ומה שיכול היה להיות ולא יהיה עוד.

10. תהליך העיבוד איננו תופעה ליניארית ואיננו מוביל לתיקון. מדובר בתנועה ספירלית אין־סופית, המתקיימת בערוצים מקבילים, שלעיתים פניה קדימה, אך לעיתים נסוגה או קופאת מרוב כאב.

ברצוני להוסיף לעיקרי הדברים 'דיבר אחד עשר', שייתכן שצריך לשמש נקודת מוצא לעשרת העיקרים שקיבצתי כאן: זו ההכרה שטראומה היא תמיד מעבר ליכולתנו. לא תמצא דרך להפוך את כל ההרס והכאב שהיא מחוללת לבר ייצוג (5). כפי שכתבה לי פעם מטופלת, "אני רוצה לדעת שאת מבנה שלא משנה כמה אני אצליח לספר לך וכמה מתוך מה שקרה אני אצליח לשים במילים, זה אף פעם לא יבטא את מלוא הזוועה שהיתה ובטח שלא יבטא את מכלול הדברים שחוויתי והרגשתי אז... ושגם אם אני חזקה מספיק כדי להיות במקום הזה, זה עדיין לא אומר שזה לא גיהנום..." הגיהנום הזה לא מייתר את מאמצינו, אבל מחדד לנו עד כמה הטראומה מוחקת משמעות, שפה ותחושת מציאות, כוח הרסני שגם מתקיף את מה שלטיפול יש להציע.

הקריאה ב"מבין השברים" החזירה אותי לקובץ "הסוד ושיברו: סוגיות בגילוי עריות", שאותו ערכתי עם פרופ' זהבה סולומון לפני למעלה מעשרים שנה, ועוררה בי כאב בדיעבד (6). לא היתה אז בארץ קהילת אנשי בריאות הנפש, שהתייצבה למען הנשים והגברים שנפגעו מינית בילדותם, אלא קומץ מטפלות שעבדו בדרך כלל בבידוד. לא היתה ישות שאפשר היה לקרוא לה "אנחנו", ולא חוויה של "אנחנו". ליקטנו נשות טיפול (ואיש אחד), שבניגוד לכל הסיכויים, ובהיעדר מסגרת ושפה משותפת, ניסו לתאר ולהמשיג בכתב, לעיתים בפעם הראשונה, את העבודה הטיפולית שעשו עם מטופלות שסבלו בעקבות גילוי עריות.

אסון המטופלות שהיו למושא הספר לא היה נחלת הכלל, למרות השכיחות הגבוהה והמאפיינים הדומים. הוא גם לא תועד. נהפוך הוא. כל חשיפה של הפגיעה נחשדה כבדיון, פנטזיה אדיפלית, או מניפולציה בורדרליאנית לצורך קבלת תשומת לב, בעוד הנפגעת עצמה נחשבה כבלתי אמינה, או שהיא הואשמה בכך שהביאה על עצמה את האסון (7). לא ידענו אם יהיה קהל קוראים לספר, אך היינו נחושות שיש ליצור בסיס כדי שסביבו תוכל להתגבש כאן קהילה שתשאג במילותיה של ולדה, "קיים, קיים, קיים".

* "ומאז ומעולם אומרת התהום:

העובדות ארזי

שואג בחלל

קיים

קיים

קיים."

(ולדה, מתוך השיר "על העובדות" מהקובץ "שנבדלו מכל מרחק" הוצאת הקיבוץ המאוחד).

קהילה כזאת היא הכרחית לעבודה הטיפולית עם הסובלים מטראומה נפשית חמורה, הכרחית למטפלים ולמטופלים כאחד, וגם לחברה שבה הם חיים. קודם כול משום שיש לקהילה תפקיד במתן הכרה נוכח הרוע, באמירה חד־משמעית כי "דבר כזה אסור היה שיקרה", גם כשהדבר שכיח כמו גילוי עריות, או כשמדובר באסון רב־נפגעים כמו השבעה באוקטובר. שנית, לקהילה ולקהילתיות יכולת לייצר מחדש את הגבול שקרס בטראומה בתוך מצב לימנילי שעלול להוביל לכאוס. בזאת אפשר להניע טרנספורמציה ולהשיב את האמון, אך בצורה אחרת (8). קהילה גם נחוצה למטפלים כדי שימשיכו בעבודתם הטיפולית לאורך זמן, ויכולו לחלוק עם אחרים את משא הכאב, שכן הבדידות שוחקת.

לקהילה תפקיד נוסף, להצמיח משהו מעבר לטיפול. במקום לאחוז בשברים הפרטיים כמו המשותפים, או לאחות אותם, היא תייצר מרחב שבו ייווצרו קשרים חדשים. מדובר לא רק בקשרים בינינו לבין עצמנו, אלא מחוצה לנו. על כן הקהילה, ובתקווה החברה, לא תתבצר באסוננו, אלא תסתכל אל מה שמעבר לה ואל מי ששרוי באסוננו, במקרה הזה – הפלסטיני שמעבר לגדר. כך עשוי להשתקם "השלישי" שאבד לנו (9). כך הקהילה הופכת לכוח הנאבק יחד על האנושיות שלנו ומציע אלטרנטיבה הומניסטית (10). אם כוננו מרחב כזה, כפי שמשתקף מ"מבין השברים", נוכל לגעת בשברים מבלי לפחות במרבית הזמן, לשקוע שם, או במילותיו של פיליפ ברומברג, "לעמוד במרווחים" ("standing in the spaces") (11).

ספרות:

1. אמרי ז. (1977). מעבר לאשמה ולכפרה. תל־אביב, עם עובד, 2000.
2. פרנצי ש. (1933). היומן הקליני. תל־אביב, עם עובד, 2013.
3. גורביץ ח., טראומה נפשית בשלב הרוך. בתוך: ש. פרנצי, היומן הקליני. עמ' 24-40. תל־אביב, עם עובד, 2013.
4. לוינס ע. (1972). הומניזם של האדם האחר. ירושלים, מוסד ביאליק, 2004.
5. Scarry E., The body in pain: the making and the unmaking of the world. Oxford Univ. Press, 1985.
6. זליגמן צ., סולומון ז., הסוד ושברו: סוגיות בגילוי עריות. תל־אביב, הקיבוץ המאוחד ואוני' תל־אביב, 2004.
7. הרמן ג., טראומה והחלמה. תל־אביב, עם עובד, 1994.
8. טרנר ו. (1969). לימנליזם וקומיוניזם בתוך: התהליך הטקסי: מבנה ואנטי מבנה. תל־אביב, רסלינג, 2004.
9. Gerson S., When the third is dead: memory, mourning, and witnessing in the aftermath of the Holocaust. Int. J. Psychoanal., 90: 1341-1357, 2009.
10. Segal H., The mind of the fundamentalist/terrorist: not learning from experience: Hiroshima, the Gulf War and 11 September. IPA Newsletter, 11(1), 2002.
11. Bromberg P.M., (1998). Standing in the spaces: essays on clinical process trauma and dissociation. Psychology Press, 1998.